

Osmanlı'nın Son Döneminde Ebniye Kalfalarına Yapı İnşa İzni Verilmesi

Construction Grant for Ebniye Master Builders in The Late Ottoman Era

Hüseyin Gürsel Bilmis*

Öz

Osmanlı Devleti'nin kurumsal yapısında Tanzimat dönemi ile başlayan iyileştirmeler/düzenlemeler, yeni bir teşkilatlanma gerektirmiştir. Bu süreçte Osmanlı mimarisinin klasik dönem ile 19. yüzyıl başlarına kadar etkin kurumu olan Hassa mimarlar ocağı, yerini Ebniye İdaresi'ne bırakmış, her türlü imar ve inşaa işleri Şehremaneti'ne devredilmiştir. Bunu takiben belirli aralıklarla yapılan yeni düzenlemelerle *Ebniye Kanunları* çıkarılarak inşaa faaliyetleri denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Mimari faaliyetlerde dönemin en önemli aktörleri olarak ebniye kalfaları, yapı üretim sürecinin tüm aşamalarından sorumlu kişiler hâline gelmişlerdir. İlk mimarlık okulunun açılmasıyla eğitilmiş mimarlar yetişmeye başlamışsa da bunların sayılarının azlığı nedeniyle hem yerel hem de dışarıdan gelen gayrimüslim müteahhit, mimar ve kalfalar 20. yüzyıl başlarına kadar Osmanlı mimari faaliyetlerinin başat unsurları olmuşlardır.

Bu çalışmada, Osmanlı Arşivi'nde tespit edilen bazı belgeler ile sivil ve kamu yapılarının inşaa süreçlerini yürüten ebniye kalfalarının niteliksel sorunları merkez ve taşra örneğinde ele alınmıştır. Dönemin yapı malzemelerinde meydana gelen kalite ve standart sorunları ile dönemin kalfalarının teknik ve mali açıdan işverenle sıkıntı yaşamalarına sebep olan sorunlu inşaa faaliyetleri, yine aynı dönemin bir grup kalfası tarafından dile getirilmiştir. Kalfaların mevcut sorunları ve bunların çözümüne yönelik önerilerini belirttikleri dilekçeleri ile Şehremaneti'nin bu yöndeki çalışmaları sonucunda ebniye kalfalarına bir sınav ile *şehadetname* (yapı inşaa izni ruhsatı) verilmesi kararlaştırılmış, bir süre uygulama imkânı bulan bu yöntem daha sonra terk edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Kalfa, Mimar, Şehadetname, Şehremaneti, Ruhsat

Abstract

The renovations/regulations in the institutional structure of Ottoman State that started with the Tanzimat Era required brought out a novel organization. In the process, *Hassa Mimarlar Ocağı* (The Corps of Royal Architects), the active institution of the Ottoman architecture during the classical period and till the early 19th century, gave its place to the *Ebniye İdaresi* (Directorate of Buildings), handing over all sorts of building and construction works to the *Şehremaneti* (Istanbul Municipality). Henceforth, with new regulations at certain intervals, the *Ebniye Kanunları* (Building Laws) were introduced in an effort to inspect the construction activities. As the most eminent figures of the era, Ebniye master builders became responsible for all stages of construction production processes within the architectural activities. Despite the fact that educated architects started to emerge together with the introduction of the first architecture school, both local and non-Muslim contractors, architects and master builders from abroad remained as the dominant actors till the early 20th century due to the scarcity of schooled ones.

* **Sorumlu Yazar:** Hüseyin Gürsel Bilmis (Dr.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü, Ankara, Türkiye. E-posta: huseyingursel@yandex.com ORCID: 0000-0002-0408-2547

Atf: Bilmis, Huseyin Gursel. "Osmanlı'nın Son Döneminde Ebniye Kalfalarına Yapı İnşaa İzni Verilmesi." *Art-Sanat*, 14(2020): 17–38. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2020.14.0002>

This study reviews the qualitative issues of the ebniye master builders who carried out the construction processes of civil and state buildings, with samples from central and provincial cases based on a number of documents found in the Ottoman Archives. Quality and standard issues in the construction materials of the era together with the troublesome construction activities causing technical and financial problems between the master builders and employers were cited by certain contemporary master builders. As a result of the petitions of master builders stating their troubles and proposed solutions, and the efforts of the *Şehremaneti* (Istanbul Municipality), it was decided that a *şehadetname* (construction building testimonial) would be issued to *ebniye* masterbuilders; however, the method was abandoned after its application for a while.

Keywords

Master Builder, Architect, Şehadetname (Construction Building Testimonial), Şehremaneti (Istanbul Municipality), Grant

Extended Summary

Master builder, a key factor in the construction production within the Ottoman architectural organization, is described with similar explanations in the terminology. Accordingly, a master builder such as a bricklayer master builder or a joiner master builder, is an assistant figure ranked between an apprentice and a master. In the modern sense, he is an assistant architect who acquires expertise and enforces the projects of the architects in the field. In the Ottoman era, the term was used to address the head person and technical inspector of various worker groups in a construction site. In that sense, he is an assistant and implementing person responsible to the *ebniye* khalifa.

Construction production at various architectural styles and techniques began to rise together with the increasing innovation movements in the *Tanzimat*. Efforts were made to overcome this period in an environment where the number of well trained and qualified master builders/masters/architects was limited. Regarding the increased construction activities after the *Tanzimat*, the deterioration of the construction material standards (in terms of price, quality, measure, diameter, etc.) and the troubles caused by unskilled people with no construction knowledge, which is understood to have been common at the time, were reported officially by a group of master builders before the First Constitutional Period. The main resources of the study are archival documents, some of which will be put forth for the first time in this study, and the cases that were published in the central and provincial press. This study mentions the carried-out works/prepared plans based on the records and requests of the non-Muslim master builders who triggered the process of exams requirement for the construction master builders in the late Ottoman architectural organization. The obstacles to the application of exams to master builders/architects are presented within the frame of the *Şehremaneti* (Istanbul Municipality) and the *Şûrâ-yı Devlet* (Council of State) decisions, and the effects of this situation are exemplified with a Bursa case.

A group of non-Muslim Joiner Master Builders submitted their complaints with regards to one of the most significant issues of the era in the construction sector and

proposals towards its solution with a petition to the *Şehremaneti* (Istanbul Municipality) in the late 1875. Shortly, the content of the petition consists of the problems led by disqualified master builders working in the construction and the construction material standards of the era. As reported, some master builders working in the sector at the time were doing the pricing at their own discretion, causing financial harms to both public and state treasury, and the building owners were having arguments with the joiners for days due to their losses.

The diameters, measures, costs of bricks, wood, and all the materials to be used in the Capital and the provinces were determined by *erbab-ı vukuf* (experts) till that time, and all the materials were manufactured, priced and delivered accordingly. However, it was stated that the abovementioned method was not followed during those dates, and people manufactured improper woods, erratic bricks and all kinds of other materials in a similar manner without paying attention to the measurements. The master builders who presented the petitions in order to avoid having such issues asked for a set-up of a guild and a chamberlain to be assigned for the joiners as for the other craftsmen.

Upon the demand of the master builders, the certificate prepared by the *Şehremaneti Keşif İdaresi* (Istanbul Municipality Directorate of Surveys) was assessed by the *Şehremaneti* (İstanbul Municipality). Troublesome master builders were not knowledgeable enough to prepare building plans and they were not known by the *Şehremaneti İdaresi* (Istanbul Municipality Directorate) themselves and were not acknowledged officially in the bureaucratic system. Even though these illegal buildings constructed by those incompetent people were located and interfered with, that was not enough due to the weakness of sanction power of the *Şehremaneti* (Istanbul Municipality). Another problem was the lack of trustworthy and experienced master builders in the surveys and contracts of works given by the *Şehremaneti* (Istanbul Municipality). That problem had to be resolved by introducing regulations in order to prevent such cases. In this way, the surveys and contracts of construction activities would be done as it was supposed to be.

In accordance with the schema prepared by the *Şehremaneti* (Istanbul Municipality) towards the solution of these problems, an exam would be carried out under the supervision of a commission. Master builders would be classified into three groups according to the results of the exam. Since the constructions they were going to undertake were to be different from each other in terms of their size, the first group of master builders would be superior to the second group, and the second group would be superior to the third one. Taking their superiority over each other and providing a guarantor, these people would be given grants for constructions. Sealed/approved by the *Şehremaneti* (Istanbul Municipality), sample copies of the documents containing

the name/record, hometown, and place of residence of the master builder would be registered to a special account book. The names of those people acknowledged by the exam would be announced in the newspapers so that they would be known by the public. In the event that a dispute occurred between the acknowledged master builders and building owners, these issues would be dealt with by the *Şehremaneti* (Istanbul Municipality). If the buildings were contracted to a joiner who did not have a grant or to a person from another group, and the building owner suffered a loss, then those cases would not be considered by the *Şehremaneti* (Istanbul Municipality). If unauthorized joiners or other people attempted to construct, they would be fined. The purpose of the announcement that the state would not consider cases about constructions contracted to unauthorized master builders was to direct the public to reliable and skilled master builders. One of the obstructions in the achievement of this objective was the problem of finding qualified staff in the construction sector. Although this practice was designed in this manner, the allocation of construction works only to master builders who passed the exam and granted allowance to build would pose a problem for those who did not take the exam even if they were skilled.

The requirement of an exam for master builders in the Capital had similar effects in the provinces as well. A piece of news dated 1892 revealed that the architectural environment in Bursa at the time was not so different from the Capital, and this situation was closely being monitored and voiced by the press. According to the newspaper, master builders in Bursa were supposed to taking such an exam. As all residents and even the visitors of the city knew/saw, the existence of (incomplete) buildings with framed and covered wood on the streets was a evidence of the presence of unqualified master builders who could not make the projects according to the provided budget due to poor financial planning and, thereby, leaving the constructions unfinished.

Even though the practice of authorization of the *ebniye* master builders via an exam was accomplished, it fell through in practice. Despite the fact that Sultan Abdulhamid II asked for the formation of an exam commission and holding the exams again, the *Şehremaneti* (Istanbul Municipality) did not make any attempts for that, and the task was decelerated. In 1909, the *Şûrâ-yı Devlet* (Council of State) discussed granting a diploma to unlicensed architects and master builders disclosing their capabilities with an exam and a fee considering their levels, taking into account the fact that the banning of those without a grant from construction would cause a social problem in terms of maintaining and supporting a family. Ultimately, the *Şûrâ-yı Devlet* (Council of State) abandoned the exam practice and arrived at the conclusion that a certain amount of fees would be charged merely from the master builders who would prove their skills by applying to the *Sanayi-i Nefise Mektebi* (Academy of Fine Arts).

Giriş

Osmanlı mimarlık örgütlenmesi içerisinde yapı organizasyonunun en önemli ve kilit unsurlarından biri olan *kalfa*, terminolojide benzer tanımlamalarla nitelendirilmektedir. Buna göre kalfa; çırakla usta arasındaki bir aşamada bulunan duvarcı kalfası, neccar kalfası gibi zanaatçı, yardımcısıdır¹. Aynı şekilde günümüzdeki anlamıyla ustalıktan yetişmiş mimar yardımcısı olup mimarların projelerini sahada uygulatan kişidir. Osmanlı dönemindeki anlamıyla da bir inşaatta bulunan farklı işçi gruplarının baş ustası, idarecisi ve teknik denetçisidir. Bu niteliğiyle *ebniye halifesi*²'ne karşı sorumlu olan yardımcı ve uygulamacı kişidir.

Tanzimat öncesi inşaat örgütlenmesinde, yapı üretiminde çalışacak mimar, kalfa ve ustaların liyakat durumlarını, yani inşaat işlerinde ehil olduklarını gösteren ruhsatları, başka bir deyişle “*icra-yı zenaat için bir ehliyet belgesi*”ni dönemin mimarlık kurumu olan hassa mimarlar ocağının başındaki başmimardan almaları gerektiği ve ehil olmayanların kamusal inşaatlarda olduğu gibi özel inşaatlarda da çalışmaktan mimarbaşı tarafından menedilebildiği bilinen bir gerçektir³. Bununla birlikte söz konusu durumun, inşaat işlerini yürütenlerin ya yasal olmayan şekilde ruhsat almaya çalışmalarına ya da piyasada gizlice işler yapmalarına neden olduğu da belirtilmektedir⁴. İnşaat sektöründe artarak büyüyen bu tür sorunlar, işlerinde ehil ve piyasada güvenilir işlere imza atmış olan, ancak son dönemlerde mevcut durumdan gittikçe rahatsızlık duyan bir esnaf grubunun oluşmasını da hızlandırmıştır. Şikâyetlerin temelinde hem yapı aktörlerinin kendi aralarında yaşadıkları sorunlar hem de işverenle aralarında ortaya çıkan kalite ve maliyet kaynaklı problemler veya kavgalar yatmaktadır.

Özel mimarlık bürolarının faaliyete geçmeye başladığı, hazırlanmış her çeşit projenin işveren talebiyle götürü usulde müteahhitlik yapılarak üstlenildiği, mimar ve kalfaların müteahhit olarak iş yürüttüğü Tanzimat dönemi ve sonrasında, bağımsız iş yapan Müslüman Osmanlı mimarlarının adına neredeyse hiç rastlanmaz. Bu süreçte Osmanlı mimarları daha çok Ebniye İdaresi bünyesinde yapı işlerinin her aşamasında görevlendirilmekte, bunlar uygulamadan ziyade yapıların teknik kontrol/onay aşamalarında resmi ebniye memurları olarak çalışmaktadırlar⁵. Bunun dışında Tanzimat

1 Neslihan Sönmez, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: YEM Yayınları, 1997), 54.

2 Ebniye halifesi, mimarlık örgütünde başmimarın vekili, yardımcısıdır. Bu sıfatla her türlü inşa faaliyetinde teknik uygulama sorumlusu olarak görevlendirilen, inşaatın farklı birimlerinde çalışan işçi ve sanatkar grubu ile bunların kalfalarının denetimcisi olan kişidir. Kapsamlı tanım için bkz. Sönmez, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, 42.

3 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2016), 321.

4 Oya Şenyurt, “Geç Osmanlı’da İnşaat Örgütlenmesi ve İnşaat Alanının Aktörleri: Gayrimüslimler”, *Mimar Kemalettin ve Çağı: Mimarlık/Toplumsal Yaşam/Politika* (Ankara: TMMOB-VGM, 2007), 67-80.

5 Nurcan Yazıcı Metin, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi-Devlet Kapısı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019), 21. 18. yüzyıl sonlarından itibaren Hassa Mimarlar Ocağı’nın öneminin iyice azalmasıyla, ocağa bağlı mimarların yapı tasarımı noktasındaki rolünü ocak dışındaki yerli ve yabancı mimarlar üstlenmiştir. Lale devriyle başlayan Batılılaşma döneminde hassa mimarlarının Avrupalı mimari ile baş edememeleri ve onun gereklerine ayak uyduramamaları, bu durumun sebebini oluşturmak-

dönemi ve sonrasında inşaat faaliyetlerini fiilen yürüten/üstlenen isimlerin çoğu gayrimüslimler, yabancılar ya da yabancı uyruklu Levantenlerden oluşmaktadır⁶. Yapı üretiminde gayrimüslim mimarların ağırlıkta olması, başka bir deyişle Müslüman mimarların yapı inşa ve üretim organizasyonunda az sayıda yer almaları, o tarihlerde yapıların inşa süreci ve yapı malzemelerindeki değişim, dönemin Müslüman mimarlarının bu değişime ayak uyduramamaları, Müslümanlar arasında mimarlığın tercih edilen bir meslek olmaması ve bu kişilerin maddi imkânlarının artık ihalelerle yürütülen yapım işleri için yetersiz kalışı gibi birkaç sebebe dayandırılabilir⁷. Bununla birlikte bu dönemde mimar ve kalfa kavramlarının iç içe geçtiği, mesleki olarak her iki grubun yapı üretimi içerisindeki rollerinin çakışması durumu da söz konusudur. Yapıların plan ve projelendirilmesi işleri, bu tarihlerde mektepli mimar azlığı nedeniyle kalfaların üstlendiği bir rol olmuş, kalfalar özellikle tüm inşaat faaliyetlerinde görev alan üretim faktörlerini bir araya getiren etkin birer aktör hâline gelmişlerdir⁸.

19. yüzyılın sonlarına doğru mektepli mimar sayısı yetersiz de olsa artmaya başlamış, yapı üretimlerinin projelendirilmesinde; özellikle kamu yapılarında yabancı mimarlar⁹

tadır. Klasik dönemde inşası kararlaştırılan bir yapıda bina inşa programı, tasarımı, malzeme temini ve bina inşası hassa mimarları tarafından icra edilir, yani bir bakıma proje mimarlığı, yapı denetimi ve kalfalık aynı elde toplanırdı. Batılılaşma döneminde ise hassa mimarı tasarımdan elini çekerek, mesleki faaliyetini bina emini olarak yürütmek zorunda kalmış, tasarım işlevini bu süreçte artık mektepli mimarlar üstlenmiştir. Bkz. Aptullah Kuran, “19.Yüzyıl Osmanlı Mimarisi”, *Selçuklular’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Mimarlık*, haz. Çiğdem Kafescioğlu vd. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 604-611; Mustafa S. Akpolat, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 15 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 350-359.

- 6 Nurcan Yazıcı Metin, “Osmanlı’da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı” (Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2007), 333.
- 7 Metin, “Osmanlı’da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı”, 315.
- 8 Oya Şenyurt, *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2011), 207-252.
- 9 Osmanlı mimarlığının 19. yüzyılda öne çıkan isimleri hakkında kapsamlı çalışmalar ortaya koyulmuştur. Bunlardan bazıları, son dönem Osmanlı inşaat organizasyonunda görev alan, iş yapan Rum ya da Ermeni kalfaları incelerken bazıları da İtalya, Almanya, İsviçre, Fransa, İngiltere, Avusturya ve daha başka Avrupa ülkelerinden gelen yabancı mimarları her yönüyle ele almıştır. Sarkis Balyan, İsviçre asıllı Alexandre Vallaur, İtalyan Guilio Mongeri ve Raimondo d’Aronco, Alman Jachmund, Otto Ritter ve Helmuth Cuno bu dönemde etkin olan ve Osmanlı mimarisinin II. Abdülhamid dönemindeki faaliyetlerine yön veren en önemli mimarlardır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı mimarlığı, mimarlık ve sanat eğitimi veren Mühendishane-i Berri-i Hümayun ve Sanayi-i Nefise Mektebi gibi yüksekokullarda öğretim üyesi olarak da görev yapan A.Vallaur, G. Mongeri ve A. Jasmund gibi mimarların elinde şekillenmiştir. Bu noktada Batılı ve Levanten mimarlar/kalfalar hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Can, “İstanbul’da 19. Yüzyıl Batılı Ve Levanten Mimarların Yapıları Ve Koruma Sorunları” (Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 1992); Neşe Yıldırım, “İstanbul’da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi” (Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 1989); Oya Şenyurt, “1800-1950 Yılları Arasında İstanbul’da Faaliyet Gösteren Rum Mimarlar” (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2002); Nurcan Yazıcı, “Osmanlılar’da Mimarlık Kurumunun Evrimi Ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı” (Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2007); Meryem Müzeyyen Fındıklıgil Doğuoğlu, “19. Yüzyıl İstanbul’unda Alman Mimari Etkinliği” (Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2002); Mehmet Yavuz, “Mimar August Jasmund Hakkında Bilmediklerimiz”, *Sanat Tarihi Dergisi* 8 (2004), 181-205; Mehmet Yavuz, “19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başlarında İstanbul’da Alman Mimarların Yaptıkları Mimari Eserler” (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2001); Mehmet Yavuz “Osmanlı’da Alman Mimarlar ve Eserleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 15 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 400-411. Ayrıca bkz. Göksun Akyürek, *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar* (İstanbul: TVYY, 2011).

ön plana çıkmış, bu kişiler kalfalarla birlikte aynı zamanda müteahhitlik hizmeti vermeye başlamışlardır. Bunun dışındaki yapı faaliyetlerinde plan-projelendirme, teknik ve mali altyapıyı oluşturma/inşa sürecini yürütme/yönetme gibi tüm işler kalfaların idaresinde gerçekleştirilmiştir. Başka bir deyişle, bu özellikleriyle kalfalar yapı üretiminin belirli bir bölümünde iş yapan kişiler olmaktan çıkmış; tasarım, plan, proje, teknik ve mali anlamda tüm yapı faaliyetlerinden sorumlu amatör mimarlar hâline gelmişlerdir¹⁰.

Tanzimat'la birlikte hız kazanan yenileşme hareketleri paralelinde, farklı mimari üsluplarda ve tekniklerde yapı üretimi artmaya başlamış, bu süreç aynı zamanda yetmiş ve nitelikli kalfa/usta/mimar sayısının gerek merkezde gerekse taşrada az olduğu bir ortamda yürütülmeye çalışılmıştır (G. 1). Tanzimat sonrası hız kazanan yapılaşma hareketleri içerisinde, o sıralarda iyice yaygın hâle geldiği anlaşılan yapı malzemeleri standartlarının (fiyat, kalite, ölçü, çap v.s açısından) bozulması ve piyasadaki niteliksiz, yapı bilgisine vukufiyeti bulunmayan kişilerin oluşturduğu rahatsızlık, resmi olarak ilk kez I. Meşrutiyet öncesi bir grup kalfa tarafından dile getirilecektir.

G. 1. XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Bir İnşaat Alanı ve Ekibi (Foto: Abdullah Biraderler. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90830---0017.jpg>)

Osmanlı Arşivi'nden elde edilen ve ilk olarak bu çalışmada yayınlanacak olan belgeler ile konuya ilişkin merkez ve taşra basınında çıkan örnekler, çalışmanın esas kaynaklarıdır. Bu kaynaklar ışığında çalışmada, son dönem Osmanlı mimarlık örgütlenmesi içerisinde ebniye kalfalarına sınav şartı sürecini başlatan gayrimüslim kalfaların tespit ve talepleri temelinde yürütülen çalışmalar, uygulanması düşünülen tasarılar anlatılacaktır. Kalfalara/mimarlara yönelik sınav uygulamasının önündeki engeller, Şehremaneti ve Şûra-yı Devlet kararları çerçevesinde ortaya koyulacak, söz konusu durumun taşradaki yansımaları Bursa özelinde basına da yansıyan bir haberle örneklendirilecektir.

10 Şenyurt, *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*, 207-252.

Neccar Kalfaların Gözüyle 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Mimarlık Ortamı ve Kalfa Sorunu

1831 yılına kadar saray teşkilatı içerisinde yer alan ve yapısını korumaya çalışan Hassa Mimarlar Ocağı, son dönem Osmanlı mimarlığının ihtiyaçlarına cevap veremez hâle gelince, Tanzimat döneminin hemen öncesinde şehreminliği ile mimarbaşılık birleştirilerek 1831 yılında “*Ebniye-i Hassa Müdürlüğü*” kurulmuştur¹¹.

Tanzimat dönemiyle birlikte, Ebniye Müdürlüğü 1839’da yeni kurulan *Umur-ı Ticaret ve Nafia Nezareti*’ne 1849’da bağlanmış¹², böylece ayrı bir daire olarak müstakil ve merkezi bir yapıya¹³ kavuşmuştur. 1848 yılında, Ebniye Müdürlüğü bünyesinde çalışmak üzere, inşası tasarlanan yapıların ihalelerinin (münâkasa) yapılması, ihale evrakının hazırlanması, inşaat malzemelerinin kalite ve fiyat kontrolünün yapılması ve her türlü inşaat faaliyetlerinde çıkan anlaşmazlıkların çözülmesi gibi görevleri yürütecek olan bir “*Ebniye Meclisi*” oluşturulmuştur. Ticaret Nezaretine bağlı olarak çalışmaya başlayan Ebniye Meclisi bazı yolsuzluklara bulaşıp sorun oluşturmaya başlayınca 1861’de Ebniye Meclisi çatısı altında çalışmak üzere Ebniye Müdürlüğü yeniden kurulmuştur. Bu yapılandırma ile eskisine nazaran daha sağlıklı bir yapıya kavuşan Meclis, 1868’den itibaren şehreminliği içerisinde oluşturulan Hendesehane’ye bağlanarak Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar görev yapmıştır¹⁴.

Son dönemin Osmanlı mimarlık kurumlarındaki bu yeniden yapılanma sürecinde, I. Meşrutiyet’in hemen öncesinde bir grup gayrimüslim neccar¹⁵ kalfası, inşaat sektöründe dönemin en önemli sorunlarından birine ilişkin şikâyetlerini ve bunların çözümüne yönelik taleplerini bir dilekçe¹⁶ ile Şehremanetine iletmışlerdir (G. 2). Bu gayrimüslim neccar kalfaları, yapı esnafının o dönemdeki “*umur ve hususâtını ru’yet etmek*” ve bunu “*Şehremanetine haber virmek üzere*” hazırladıkları dilekçelerinde, şikâyet konusu olan durumlara ilişkin tespitlerini aktarmışlardır. Kalfaların tespitleri kabaca dönemin yapı malzemesi standartlarıyla inşaat piyasasında iş yapan niteliksiz kalfaların yarattığı sorunlarla ilgilidir. Buna göre;

11 Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 322. 19. yüzyıl hassa mimarlar ocağının o dönem örgütlenme yapısı ve yüzyıl sonlarına doğru mevcut durumu hakkında bkz. Oya Şenyurt, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde ‘Hassa Başmimarları’”, *TÜBAV Bilim Dergisi* 2/4 (2009), 489-503.

12 Şerafettin Turan, “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları,” *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* 1 (1963), 159-202.

13 Afife Batur, “Batılışma Döneminde Osmanlı Mimarlığı,” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1038-1067.

14 Metin, Osmanlı’da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı,” 22-38; Selman Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, (İstanbul: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2010), 25-35; S. Can, “Sultan Abdülmecid Dönemi Mimarlık Örgütünün Yapısı ve İşleyişi,” *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)* ed. K.Kahraman ve İ.Baytar (İstanbul: Kültür AŞ. Yayınları, 2015), 422-31.

15 Arapça’da kökü “n-c-r” olan “neccar” kelimesi, sözlükte “*doğramacı, dülger, marangoz*” anlamlarına gelmektedir. Bkz. Şemsettin Sami, *Kamus-u Türkî*, (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317) 1454. Kelimenin çoğulu olan “neccarân”, yapılarda sadece ahşap işleriyle uğraşan bu marangoz grubunu ifade etmektedir. Bkz. Sönmez, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, 82.

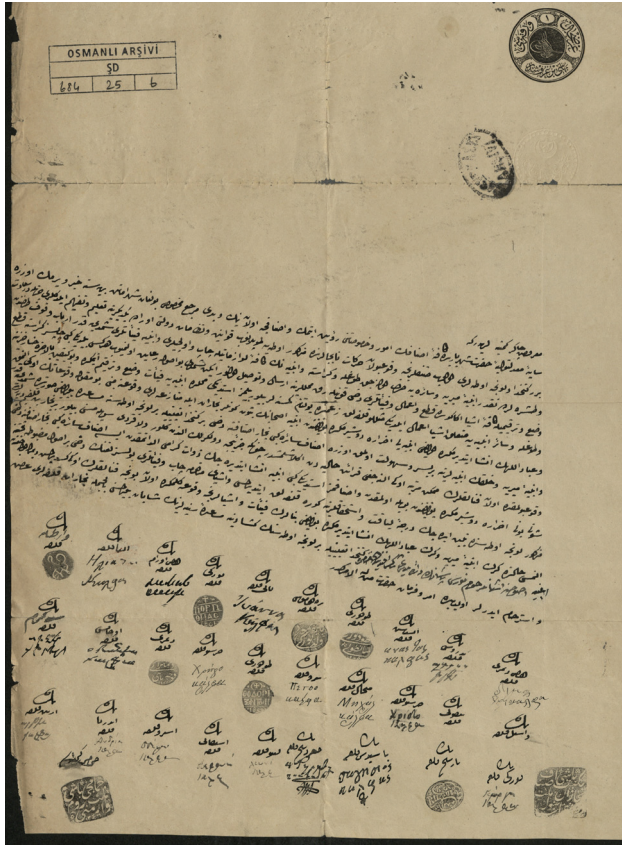
16 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD).684/25.6.1. (Muhtemelen 1875 sonları)

“Dersaadet ve taşralarda kamu binası vesaireye kullanılacak tuğla ve kereste ve ebniyenin bütün levazımâtıyla çap ve ölçüleri ve ebniye fiyatları şimdîye kadar erbab-i vukuf tarafından belirlenip bütün malzemeler ona göre kesilip imal edilir; fiyatlandırılır ve mahallerine gönderilirdi. Ancak o tarihlerde artık bu usule uyulmadığı, herkesin kendi bildiği şekilde çapsız kereste imal ettiği, yine aynı şekilde tuğla üretilip diğer inşaat malzemelerinin de bu şekilde imal edilmekte olduğu”¹⁷

dile getirilmiştir.

Dilekçede imzaları bulunan gayrimüslim kalfalar, malzeme özellikleri ile ilgili bu sorunları dile getirdikten sonra ebniye kalfalarının o tarihlerdeki bazı davranışları üzerine tespitler yapmışlardır:

“Bazı kalfalar bilir bilmez istediği yerlerde yapı fiyatlandırması yapmakta, bu keyfi uygulama gerek hazine ve gerekse halkın inşa ettirdiği binalar noktasında mali zararlara sebep olmakta, mal sahipleri de karşılaştıkları zararlar nedeniyle günlerce neccarlar ile kavgta emkedirler.”¹⁸

G. 2. Gayrimüslim Neccar Kalfaların Dilekçesi (BOA, ŞD.684.25.6.)

17 BOA, ŞD.684/25.6.1.

18 BOA, ŞD.684/25.6.1.

Bu ilk tespitlerin dışında kalfaların kendilerince bir önerisi/talepleri vardır. Bu gibi olayların önünün alınabilmesi, kamunun ve halkın inşa ettirdiği binalarda benzer sorunlar yaşanmaması için dilekçede imzası bulunan kalfalar, “*esnaf-ı sâire gibi neccâr esnafına dahi bir kethüdâ ta’yiniyle bir lonca otasına müsa’ade buyrıldığı suretde şimdiye kadar vuku’bulmakda olan fenalıkların mümkün mertebe önü alınacağı*”na inanmakta, yani diğer esnaflarda olduğu gibi neccarlar için de bir kethüda tayin edildiği ve onlar için bir lonca odası kurulmasına izin verildiği takdirde, benzer sorunların engellenebileceğini belirtmektedirler. Metnin devamında, dilekçeyi veren kalfaların o günlerde kalfalık yapan neccarlara ilişkin kişisel tespitlerini ve buna yönelik çözüm tekliflerini içeren ifadeleri dikkat çekicidir. Buna göre;

“*cüz’ice dülgerlik elinden gelür ve lakırdı söylemesini bilir bir neccar ben kalfayım diyerek şunu buni ızrara düşürmekde bulunduğundan böyle olmakdan ve esnafımız iste-diği gibi ebniye inşa itdirecek zevat-ı kiramı aldatmakdan ise esnaf-ı saire gibi neccar esnafına dahi mezkûr lonca otasında tebeyyin idecek **derece-i liyakat ve istihkaklarına göre kalfalık itdirilmesi** ve eşya-yı merkume çap ve fiyatları yolsuzluğunun dahi bir usul-i mazbuta tahtına alınması hâlinde gerek ebniye-i miriyye ve gerek ‘ibâdullahın inşa itdirmekde bulunduğu binaların fiyat ve eşyalarınca vuku’a gelmekte olan bunca fenalıkların öni kesdirilmiş demek.*”¹⁹

olacaktır. Özetle, az çok dülgerlikten anlayan ve ağzı laf yapan neccarlar “ben kalfayım” diyerek iş alıp halkı ve devleti zarara uğratmaktadır. Hem bunun engellenebilmesi hem de inşaat malzemelerinin ölçü ve fiyatlandırmasında yapılan yolsuzlukların önüne geçilebilmesi için, bu kişilerin liyakat derecelerine göre ve hak ettikleri şekilde kalfalık yapmalarının sağlanması ve neccarlara bir kethüda tayin edilmesi talep edilmektedir. Dilekçede imzası bulunan “*bilcümle neccaran kalfaları*”, oluşturulmasını istedikleri kethüdalık için “*ebniye usulüne aşına merhum Nuri Paşa’nın daire müdiri Şakir efendi*”yi önermiş ve “*bir lonca otasının küşadına müsa’ade-i seniyye şayan buyrılmasını (...)* arz ve *istirham*” etmişlerdir²⁰.

Kalfaların “*neccar sınıfı için dahi bir lonca otası teşkil ve kethüdalığına ref’etlü Şakir Efendinin nusb ve ta’yini*” talebi ile “*ebniye kalfalarının ıslah-ı ahvali hakkında ba’zı mütala’atı şamil keşf idaresinden tanzim olunan müzekkere*”, Şehremaneti’nde değerlendirilmiştir. Buna göre²¹; “*fenn-i mi’mârîde mahareti ve te’sis-i ebniyede mikyâs kudreti olmayan bir takım dülgerler kendülerine kalfalık süsi virerek şunun bu-*

19 BOA, ŞD.684/25.6.1.

20 Dilekçede 29 kalfanın imzası bulunmaktadır. İsim ve mühürleri okunabilen kalfalar şunlardır: *Kalfa Hacı Dimitri, Kalfa Bedros, Kalfa Anastas, Kalfa Todorî, Kalfa Yani, Kalfa Yorgi, Kalfa Hacı Avram, Kalfa Vartan, Kalfa Vasil, Kalfa Hristo, Kalfa Mihâl, Kalfa Petro, Kalfa Todorî, Kalfa Hristo, Kalfa Dimitri, Kalfa Ohannes, Kalfa Yorgi, Kalfa Sarim, Kalfa Yasidis, Kalfa Mıgırdıç, Kalfa Leo, Kalfa İstefani, Kalfa Estro, Kalfa Avriya ve Kalfa Artin.*

21 BOA, ŞD.684/25.5.1, 29 L 1292 (28 Kasım 1875)

nun yapusını ta'ahhüd ile berbâd"²² etmektedirler. Bu kişiler "(...) *bu sırada ashâbını dahi lüzumsuz yire birçok sarfiyat ile*" zarara sokmaktadır²³. Bunlar yapı resimlerini hazırlayacak bilgiye sahip olmadıkları gibi kendileri de Şehremaneti tarafından bilinmemekte, bürokratik sistemde resmî olarak tanınmamaktadır. Bu yetersiz kişilerin kanunlara aykırı olarak yaptıkları inşaatlar tespit edildikçe bunlara müdahale edilse de bu müdahale yeterli olmamaktadır. Bu uygunsuzluk, Şehremaneti tarafından tanınmayan ve "*bir paça eli keser tutmağa alışmış bulunan dülgerlerden kalfalık iden ba'zı*"ları sebebiyle ortaya çıkmakta, bu durum ise "*emanetin kuvve-i icraiyesince su-i te'sirinden*", yani Şehremaneti'nin yaptırım gücünün zayıf olmasından kaynaklanmaktadır²⁴. Şehremaneti tarafından gerek maktuan ve gerek emaneten yaptırılan işlerin keşif ve münakasalarında mutemet ve mücerrep (güvenilir ve tecrübe edilmiş/denenmiş) kalfaların bulunmamış olması ise bir diğer sorundur. Bu sorun, mevcut bu gibi olayların önüne geçilebilmesi adına bir nizamnameye bağlanarak çözümlenmelidir. Böylelikle mevcut inşaat işlerinin keşif ve münakasalarının gereği gibi hazırlanması sağlanabilecektir²⁵.

Kalfaların Nitelik Sorunlarına İlişkin Çözüm Önerileri:

"Derece-i Maharet ve Ma'lûmâtına" Göre Kalfalara Şehâdetnâme Verilmesi ve Lonca Oluşturulması

Kalfaların söz konusu dilekçelerinden önce, Şehremaneti Keşif İdaresi'nde ebniye kalfalarının durumlarının tartışıldığı, bu konuda çözüm yolları arandığı yukarıdaki belge metninde geçen ifadelerden anlaşılmaktadır. Nitekim kalfaların müracaatlarından sonra bu duruma müdahale edilebilmesi noktasında, dönemin mimarlık ortamının ana unsurları olan yapı aktörlerinin/kalfaların nitelik sorunlarına ilişkin bazı çözüm yolları üzerinde düşünülmüş olmalıdır: "*ahvâl-i mezkûrenin emr-i islahı lede'l-mülâhaza fenn-i mi'mârîde mahareti olan ba'zı zevat-ı kiramdan mürekkeb olmak üzere bir komisyon teşkiliyle el-yevm kalfalık itmekde bulunanların komisyon-u*

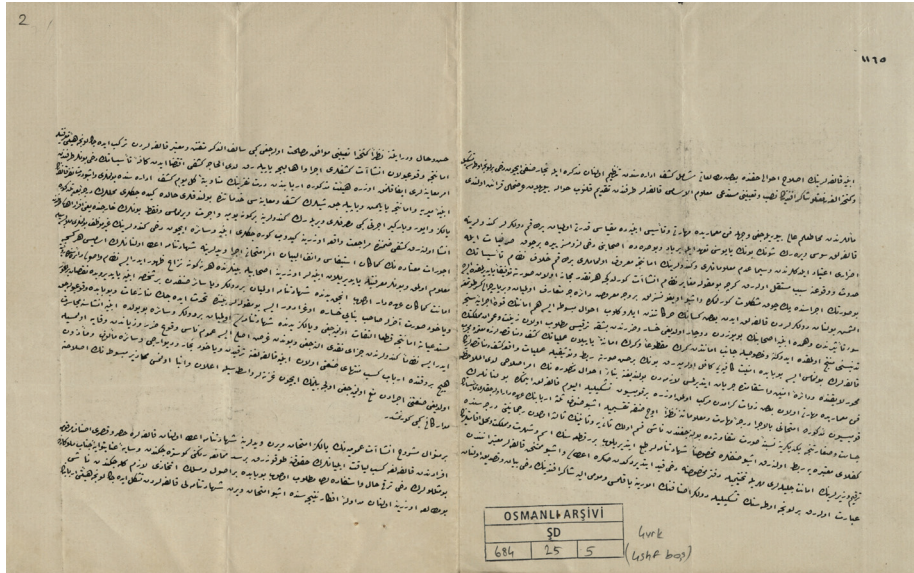
22 BOA, ŞD.684/25.5.1

23 BOA, ŞD.684/25.5.1

24 BOA, ŞD.684/25.5.1

25 1875 yılında bir grup kalfanın yaptığı bu müracaatın ve Şehremaneti'nin tasarısının, ileride yapılacak olan kanuni düzenlemelere etki ettiği görülmektedir. Nitekim 1877 (20 Receb 1294/31 Temmuz 1877) yılında çıkarılıp, vilayetlerde 1930'lu yıllara kadar geçerli olan "*Vilayet Belediye Kanunu*" içerisinde "*Ebniye-i Emiriyye ve Vakfiye İnşâat ve Ta'mirâtı Hakkında*" başlığı altında yayınlanan nizamname, inşaa ve onarımların keşif süreçleri konusundaki talimatları içerir. Bkz. *Düstur* 1. Tertib (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1299), 4: 553-560. Aşağıda görüleceği üzere 28 Kasım 1875 tarihli Şehremaneti tasarısında geçen keşif ve muayene için kalfaların alacakları ücretler gibi konular da, 1891 (18 Muharrem 1309/24 Ağustos 1891) tarihli *Ebniye Kanununun* onuncu faslında "*Rüsumu Keşfiye*" başlığı altında düzenlenmiştir. Bkz. *Düstur* 1. Tertib (Ankara: Devlet Matbaası, 1939), 6: 1038-1053. Ancak bu düzenlemelerde henüz yapı üretimi aktörlerinin nitelik ve ehliyetlerini sınavacak bir sistem kuruluşuna ilişkin bir girişim bulunmamaktadır. Bununla birlikte Keşif defterlerinin "*usûl ve kavâ'id-i mi'mâriyyeye tabiken kaleme alınmış*" olması, dönemin bürokrasisinde en çok dikkat edilen öncelik olacaktır. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Hüseyin Gürsel Bilmiş, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı" (Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2019).

mezkûrede imtihanı bi'l-icrâ derece-i maharet ve ma'lûmâtına nazaran üç sınıfa"²⁶ ayrılması, kalfaların niteliksel sorunlarına ilişkin bir çözüm olarak planlanmıştır. Birlirkişilerden oluşan bir komisyon nezaretinde yapılacak sınavla, bilgi ve yeteneklerine göre üç sınıfa ayrılacak olan kalfaların (...uhdedâr olacakları te'sisâtın cesâmet ve suğâretine yekdigilerine nisbeten suret-i mütefâvitede bulunacağından nâsi kısm-ı evvelin sâniye ve sâninin sâlise olan rüchâniyeti derecesinde küfelâ-yı mu'tebereye rabt olunarak işbu sınıflara mahsusen şehâdetnâmeler tab' itdirilüb...)²⁷ üstlenecekleri yapılar/tesisler, büyüklük ve küçüklük açısından birbirinden farklı biçimlerde olacağından birinci sınıf kalfanın ikinci sınıf ve ikinci sınıf kalfanın da üçüncü sınıf üstünlüğü olacaktır. Kalfaların birbirlerine üstünlük durumlarına göre ve güvenilir kefiller göstermeleriyle bu kişilere özel şehadetname belgeleri bastırılacaktır. Bastırılan belgelerden üzerinde kalfanın adı, unvanı/şöhreti, memleketi ve ikamet yerinin yazılı olduğu emanet tarafından mühürlenmiş/onaylanmış bir örneği Şehremaneti'ndeki özel bir deftere kaydedilecektir (G. 3, G. 4).

G. 3. Şehremaneti'nin 1875 Tarihli Tasarısı-1 (BOA, ŞD.684/25.5.1. 28 Kasım 1875)

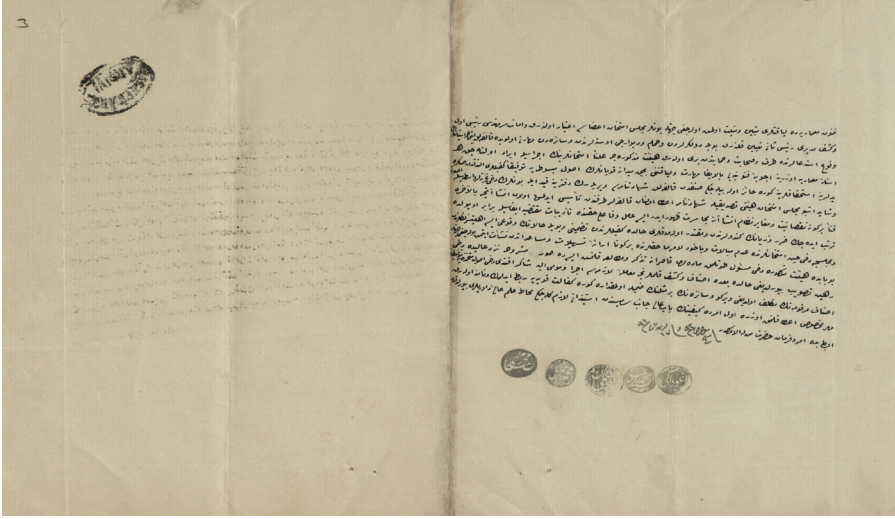
Şehremaneti'nin alt yapısını hazırlamaya çalıştığı tasarımın ikinci kısmı neccar loncası kurulması ile ilgilidir²⁸. Sınavdan geçirilen bu güvenilir kalfaların, bir lonca odasının oluşturulmasıyla dülger esnafının işlerine bakmaları sağlanacaktır. Kalfaların kethüdabaşı olarak görmek istedikleri Şakir Efendi'nin söz konusu göreve tayininde bir sorun görülmemiştir. Güvenilir kalfalardan oluşacak olan bu lonca heyeti

26 BOA, ŞD.684/25.5.1

27 BOA, ŞD.684/25.5.1

28 BOA, ŞD.684/25.5.1

marifetiyle de, “*emanetçe vuku ‘bulan inşaat keşifleri*” yapılabilecektir. Ayrıca halk tarafından yapılan ancak ihtiyaca göre keşfi gereken tüm yapım işlerinin dahi bunlar tarafından muayeneleri yapılmak üzere adı geçen heyet erbabından dört kalfanın münevabeten (nöbetleşe) tam gün mesai ile keşif idaresinde bulunmaları sağlanacaktır. Bu dört kalfaya, ebniye-i miriyye ve emanetçe yapılmış ve yapılacak şeylerin keşif ve muayenesi hizmetinde bulduklarında, gidecekleri yere göre sadece vapur ve beygir ücreti gibi masrafları ödenecek, başka bir yevmiye ve ayrıca bir ücret verilmeyecektir²⁹.

G. 4. Şehremaneti'nin 1875 Tarihli Tasarısı-2 (BOA, ŞD.684/25.5.2. 28 Kasım 1875)

Kamu binalarının inşaatları ve emanetçe yaptırılan işler haricinde, resmî görevleri dışında halkın inşa ettiği yapıların keşifleri için talepte bulunmaları hâlinde ilgili yerlere gidip gelmeleri karşılığında halktan mutad bir ücret alabileceklerdir. Sınavla tescilli kalfa olarak kabul edilip belgesini alan bu kişilerin isimleri gazetelerce duyurularak herkesçe bilinmeleri sağlanacaktır. Tescilli kalfaların yaptıkları yapılar üzerine yapı sahibiyile aralarında herhangi bir anlaşmazlık olursa, bunlar kanunlara göre Şehremaneti tarafından çözülecektir. Ancak elinde belgesi olmayan bir dülgere ya da başka bir sınıftan bir kişiye yapı inşa ettirilirse ve yapı eksik bırakılırsa ya da yapı sahibi zarara uğratılırsa, bunların aralarında ortaya çıkacak sorunlar ya da buna ilişkin talepler/dilekçeler emanetçe katiyen dikkate alınmayacaktır. Belgesiz dülgeler ya da başka kişiler yapım işlerine girerse, kendilerine kanunen gereken para cezası kesilecektir. Yukarıda açıklandığı üzere, inşaat-ı umumiyenin yalnız imtihan veren ve kendilerine şahadetname verilen kalfalara mahsus kılınması, bir başka sorunu ortaya çıkaracaktır.

Yapı işlerinin sadece belgeli kalfalara verilmesi, kalfa esnafı içinde bu işe liyakati olup imtihana girmeyenlerin hukukuna dokunacak, bu durum piyasada iş yapmaya çalışan belgesiz ama ehil kalfalara bir engel oluşturacaktır³⁰. Dolayısıyla bu gibilerin meslekî olarak zarar görmemesi için Şehremaneti “*bu mütalaa üzerine olunan müdâvele-i efkâr neticesinde*” bir başka çözüm yolu önermiştir:³¹ “*İşbu imtihan veren şehâdetnâmeli kalfalardan oluşacak lonca heyeti erbabının fünun-u mi mâriyede liyakatları belirlenmiş olacağından bunlar meclis imtihan azası*”³² olacak, Şehremaneti sermühendisi birinci başkanı, keşif müdürü ise ikinci başkan olarak tayin edilerek “*dülgerlerden ve hamam ve divarcı ustalarından ve saireden mahareti olub da kalfalık imtihanı isteyenlerin*”³³ tarafsız bir şekilde yukarıda belirtilen heyet tarafından alınan sınavları yapılacaktır. Yetenek ve liyakatini hakkıyla ortaya koyanlardan usullere uygun olarak kefilleri de onaylandıktan sonra bunların da sınav derecelerine göre kazandıkları sınıftan (*1., 2. ve 3. sınıf*) kalfalık şehadetnamesi almaları sağlanacaktır. Bu kalfalar da diğerleri gibi Şehremaneti defterine kaydedilecek ve gazeteler aracılığıyla ilan edilecektir.

Sınav komisyonu tarafından şehadetname verilen bu kalfaların yürüttükleri yapı faaliyetlerinde herhangi bir uygunsuzluk ve kanunlara aykırı durumlar tespit edilirse, sorumlular hakkında gereken işlem yapılacak ve sebep oldukları zarar kendilerinden; kendilerinin zararları karşılamaya güçleri yetmez ise de kefillerinden karşılanacaktır. Bu gibi kalfaların usulsüz işlerinden, onlara belge veren komisyon da sorumlu olacaktır. Şehremaneti Meclisince hazırlanan bu tasarı, üst makamlarca da uygun görülürse yürürlüğe girecektir. Ayrıca Kalfa esnafına “*mükellef olduğu virgü ve sâirenin bir mislinin zammıyla ol mikdâra göre kefâlet-i kavîyyeye rabt idilmek ve nâmına olarak mühr-ü mahsusı*”³⁴ verilecektir.

Şehremaneti Meclisi’nin çalışmaları ve dilekçe veren kalfaların şikâyet ve talepleri ile şekillenen 28 Kasım 1875 tarihli bu tasarı, 1 Aralık 1875 tarihli Şehremaneti üst yazısıyla³⁵ Sadaret’e sunulmuştur. Bu tasarıya “*Ecnebi kalfalarında diploma bulunacağı gibi ilerüde müşkilata tesadüf olunmamak üzere anların da emanet-i celile yedlerinde bulunan diplomalarının mu’ayene ve tedkik olunarak defter-i mahsusa kaydı lâzım geleceği*”³⁶ ifadesi eklenerek, tasarının bu hâliyle düzenlenmesi istenmiştir. Aralık 1875 tarihinde son şekli verilen tasarının³⁷ bazı ifadeleri, dönemin mimarlığının

30 BOA, ŞD.684/25.5.1

31 BOA, ŞD.684/25.5.2, 29 L 1292 (28 Kasım 1875)

32 BOA, ŞD.684/25.5.2

33 BOA, ŞD.684/25.5.2

34 BOA, ŞD.684/25.5.2. Şehremaneti Meclisinden çıkan bu tasarının altında mührü bulunan meclis üyeleri şunlardır: *Agoraki, Seyyid Mehmed Ragıb, Osman Nuri Teyfik, Mehmed Nâil, Mehmed Remzi.*

35 BOA, ŞD.684/25.4.1, 3 Za 1292 (1 Aralık 1875)

36 BOA, ŞD.684/25.3.1, 15 Za 1292 (13 Aralık 1875).

37 BOA, ŞD.684/25.1, 30 Za 1292 (28 Aralık 1875)

ve yapı aktörlerinin niteliğinin başka bir yönüne “*Fenn-i mezkûrun bir mektebi olmayub imtihan idileceklerin ma’lûmatı ‘amelîyat ve ticaretden hâsıl olmuş bir melekedden ‘ibaret olduğına (...)*”³⁸ işaret etmektedir. Özetle dönemin yapı aktörlerinin arasında yer alabilmenin yolu, en basitinden biraz inşaat tecrübesine ve ticari yeteneklere sahip olmaktan geçmektedir.

Tasarının 1875-1909 Yılları Arası Seyri ve Son Durumu

O tarihlerde Şehremaneti yetkililerince hazırlanan tasarı kapsamında “*Han ve hâne ve hamam ve mağaza misillü gerek götürü ve gerek yevmiye ile müceddeden başlıca bir bina yapıdırınların şehâdetnâmeli kalfaya yaptırmaya nizamen mecbur tutulmaları*”³⁹ düşünülmüştür. Ancak bunun bazı sorunlara yol açabileceği, en azından o tarihlerde bunun kanunen mümkün olamayacağı anlaşılmış; çerçevesinin çizilmesi çok zor olacak bu tür mecburi uygulamalardan doğacak anlaşmazlıkların çözümünün hukuki altyapısının henüz hazırlanmamış olduğu dikkate alınmıştır. Bu nedenle söz konusu mecburiyetin getirilmesi bu tarihlerde mümkün olmamıştır. Nihayetinde yukarıda belirtilen zorlayıcı sebepler nedeniyle “*yalnız ber-vech-i mukarrer imtihanın icrası...*”, yani tasarıda sadece yukarıda bahsedilen sınav uygulamasının yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Osmanlı vatandaşı olmayan yabancı kalfaların da diploma-larının Şehremanetine tescil ettirilmesi, bunlardan diplomaları olmayanların sınava tabi tutularak şehadetname almalarının mecbur tutulması yönünde alınan kararın da uygulanması kararlaştırılmıştır⁴⁰.

Tasarı metni içinde özellikle vurgulanan ve belgenin son cümlesinde de geçtiği gibi, şehadetnamesi olmayan kalfalara yaptırılan yapılar nedeniyle ortaya çıkabilecek işveren-yüklenici sorunlarında Şehremaneti hiçbir şekilde sorumlu olmayacak, bu tür sorunlara ilişkin müracaatlar, şikâyetler Şehremanetince dikkate alınmayacaktır. Bu uygulamanın temelinde, halkın belgeli ve güvenilir kalfalara iş yaptırmaya teşvik edilmesi, böylelikle hem yapı kalitesinin artırılması hem de yapı sahiplerinin/işverenlerin maddi zararlara uğramasının önlenmesi; kalfaların da bu sınavla kendi yetkinliklerini ispat ederek başarılı olanlarının resmen halka duyurulması ile halk ve devlet nezdinde itibar kazanmaları için gayret göstermeye yönlendirilmesi yatmaktadır denilebilir. Başka bir deyişle devletin yapı üretimini genel anlamda denetim altına alabilmesine/denetleyebilmesine, yapı kalitesinin artmasına ve mevcut yapı aktörlerinin niteliklerini arttırmaya teşvik edilmesine yardımcı olacak bu tasarının yaptırımlarının da caydırıcı özellikte olması hedeflenmiştir. Son olarak, Tanzimat döneminin sonlarına doğru mevcut yapı örgütlenmesinin karşılaştığı sorunlar ve bu sorunlara ilişkin hem neccar kalfaların tespit ve talepleri hem de bu temelde Şehremaneti'nin yapı

38 BOA, ŞD.684/25.1.1, (28 Aralık 1875)

39 BOA, ŞD.684/25.1.2, (28 Aralık 1875)

40 BOA, ŞD.684/25.1.2

üretiminde mal sahibi ve kalfaların haklarının korunabilmesi, kalfa niteliklerinin artırılması adına hazırladığı bu tasarının sınav şartı ile ilgili kısmı bir süre uygulanmış, sınavı geçenlere belge verilmiş, geçemeyenler ise inşaat işlerinden men edilmiştir⁴¹.

Dülger/Neccar kalfalara sınavla yapı inşa izni belgesi verilmesine yönelik 1875 tarihli bu ilk⁴² girişimlerden sonra mevcut sorunlar devam etmiştir. İlk bağımsız mimarlık okulu⁴³ olan Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulmasıyla birlikte artık "*fenn-i mezkûrun bir mektebi*" açılmış olmakla birlikte, mimarlık eğitimi sisteminin de henüz oturtulamadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu tarihlerde, 1886 yılında dönemin yayın organlarından birinde yukarıda değinilen sorunlarla ilgili çıkan bir yazıdaki ifadeler, bir bakıma mimarlık eğitiminin olması gereken ideal niteliği için bir çerçeve çizmektedir. Gazete metnine göre; bir mimarın birinci görevi, bina ve inşa edeceği yapıların resim ve şekillerini kurgulayabilmek ve yapı bölümlerinin birbiriyle uyumunu sağlamak, yapıyı sağlam bir şekilde inşa edebilecek malzemeleri temin etmek, kendi idaresi altında çalışacak taşçı, demirci, ressam, duvarcı, hatta nakkaş, doğramacı, oymacı, dökmeçi gibi mesleklerinden uzman kişileri temin etmektir. Oysa Osmanlı coğrafyasında mevcut olan ve hiçbir okuldan çıkmadıkları hâlde, kendilerine kalfa diyen kişilerden hiçbirinin İslam milletinin iftihar kaynağı olan, güzellik ve mükemmellikleriyle Avrupalıları hayretler içinde bırakan, takdirlerini toplayan eski mimari eserlerimizi değil taklit etmeye, takdir etmeye bile bilgileri ve birikimleri yoktur. Büyük mimarlarımızın bıraktıkları eserlerden birisinin tamirine ihtiyaç duyulsa ve bu kendisine kalfa diyen kişilerin eline verilse, bu cahiller elinde o yapıların tamamıyla harap edileceği ortadadır⁴⁴.

Basında yapılan bu eleştirel değerlendirmelerin haklılığı, 1892 yılında İstanbul/Tepebaşı'nda yaşanan bir inşaat faciasında kendini göstermiştir. 35 kişinin çalıştığı sırada çöken inşaatla pek çok işçi enkaz altında kalmış, yaşanan bu facia sonrası devlet bir dizi tedbir almıştır⁴⁵. 1875 yılında neccar kalfaların işaret ettikleri sorunlarla ilişkilendirilebilecek sebepleri barındıran bu olaydan hemen sonra, 1882 tarihli *Ebniye Kanunu* yeniden gündeme alınmış, devletin inşaat denetimlerinde sergilediği kararlılık basında yankılanmıştır. Ancak bu faciadan hemen önce, esasında 1891 yılında Ebniye Kanunu'nda birtakım değişiklikler yapılarak, güncellenmiş hâliyle bu kanun Saray'ın onayına sunulmuştu. Sultan Abdülhamid tıpkı 1875'teki neccar kalfaların "*derece-i*

41 Kemalettin Kuzucu, "1892 Yılında Yaşanan Bir İnşaat Faciası ve Devlet", *Osmanlı İstanbulu IV* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2016), 171-204.

42 Şenyurt; "1907 yılında Şûrâ-yı Devlet kararında, Şehremaneti başta olmak üzere, bazı devlet kademelerinden inşaat alanında faaliyet gösteren kalfalar için önlemler alınması adına önerilerin olduğu görülmektedir" diyerek, bu çalışmaların 1907'li yıllarda yapıldığını düşünmüş olmalıdır. Diplomasız mimar unvanıyla iş yapan kalfaların sınavla üç sınıfa ayrılması ve belgelendirilmesi hakkında müellifin değerlendirmesi için bkz. Oya Şenyurt, *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*, 209. Ancak yukarıda açıklanan 1875 tarihli Neccar kalfaları dilekçesi ile Şehremaneti'nin tasarısı, 1907 yılından çok daha önce bu önerilerin tasarı olarak hazırlanmaya çalışıldığını göstermektedir.

43 Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1971), 66.

44 *Hamiyet*, Birinci sene, numro 11. 15 Eylül 1302 Pazartesi (27 Eylül 1886), 81-82.

45 Kuzucu, "1892 Yılında Yaşanan Bir İnşaat Faciası ve Devlet", 171-204.

liyakat ve istihkaklarına göre kalfalık itdirilmesi” talepleri ve Şehremaneti’nin sınav komisyonu kurulması teklifinde olduğu gibi, “erbâb-ı namus ve istikametten ehil ve muktedir birkaç kalfadan mürekkebe olmak üzere” yine Şehremaneti bünyesinde bir komisyon kurulmasını, sınavı geçen dürüst, namuslu ve ehliyetli kalfalara diploma verilmesini, diploması olmayanların ise inşaat işlerinde faaliyette bulunmalarının yasaklanmasını istemişti. Ancak aradan bir yıl geçtikten sonra Tepebaşı inşaat faciası meydana gelince, Şehremaneti’nin bu emri uygulamadığı, uygulama yönünde hiçbir adım atmadığı ortaya çıkmıştır⁴⁶. Nihayetinde Dahiliye Nezareti, Şehremaneti’ne bir yazı göndererek padişahın bir yıl önceki emrini hatırlatmış ve oluşturulan sınav komisyonunun 21 Kasım 1892’de toplanıp müzakerelere başlanması istenmiştir⁴⁷.

Payitahtta bina kalfalarının sınava tabi tutulması ile ilgili yapılan çalışmalar, çok kısa sürede taşra basınında yer almıştır. Bursa Gazetesi’nin 1892 tarihli haberi⁴⁸, dönemin inşaat ve yapım işlerine ayna tutar niteliktedir:

“Ebniye inşaatının münasebetli te’sisinin gerek harik...ve gerekse sâir kazalarda pek çok te’siri olduğundan ve bir bina resmi tersim idemez olan ehliyetsiz ve fakat yalnız cüz’i ma’lûmât-ı ‘amelîyye sahibi kalfaların menfa’atları uğrunda ekseriya mazarrat-ı ‘umumiye tevellüd idegelmekte olduğundan ba’demâ bi’l-imitihan kalfalara İstanbulca şehadetname virileceği ve bu hususn için bir komisyon teşkil kıldığı işidilmektedir. Bursa kalfalarının dahi böyle bir imtihana mecbur idilmeleri derece-i vücûbededir. Çünkü herkesin ve hatta şehrimize lâ-ecl’üz-ziyare gelmiş olan zevâtın ma’lûmları olduğu üzere şehrin en büyük caddeleri üzerinde üstü örtülmüş ve keresteleri çatılmış binaların vücûdi kalfaların mülk sahibinin parasının idare ve kifayesi nisbetinde binaya teşebbüs itmediklerine ya’ni mevcûd paraya göre bina tersim ve inşasına muktedir olmayanlarının dahi mevcudiyetine şahiddir. Metanetsiz ve münasebetsiz pek çok binalar dahi kalfaların noksanına delalet itmektedir. Bunlar böyle bir imtihana mecbur tutulursa şehrimizde kullanışlı binalar artar...şehrimiz de ziyet bulur.”⁴⁹

46 Facia üzerine Mimar Kemaleddin’in başkentteki inşaat usulsüzlükleri ve bir meslek olarak mimarlığın önemi üzerine yaptığı değerlendirmeler için bkz. Kuzucu, “1892 Yılında Yaşanan Bir İnşaat Faciası ve Devlet”, 201-204. Bu ve benzeri sorunlara ilişkin 20. yüzyılın başlarında mimar Alexandre M. Raymond’un tespitleri de dikkat çekicidir. Raymond makalesinde mal sahipleri ile mimarlar arasındaki anlaşmazlıklara, mimarların çalışma koşullarına değinmiş, hem inşa usullerinde hem de inşaatlara ait planlara onay veren kurumlarda süregelen sorunlara ilişkin tespitlerde bulunmuştur. Bkz. Şenyurt, *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*, 217-18.

47 Kuzucu, “1892 Yılında Yaşanan Bir İnşaat Faciası ve Devlet”, 191. Padişah iradesine rağmen bürokratik aktörlerin bu kararları uygulamaktaki isteksizlikleri, onların piyasada iş yapan kalfalar/mimarlar ile olan ilişkilerine bağlanabilir. Nitekim 1892 tarihli Tepebaşı faciasından hemen sonra 1894 yılında meydana gelen ve 20 binden fazla sivil yapının, 1500 civarında kamu yapısının hasar gördüğü deprem sonrasında, yapıların malzeme ve uygulama noktasındaki yetersizlikleri açık bir şekilde anlaşılmıştır. 1894 İstanbul depremi sonrası yapı üretiminin kalite ve niteliği noktasında yapılan tartışmalar, basına yansıyan haberler, görüşler ve daha pekçok bilgi için kapsamlı bir çalışma olarak bkz. Sema Küçükalioglu Özkılıç, “1894 Depreminin İstanbul Üzerindeki Etkileri (Deprem Sonrası İmar Faaliyetleri)” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011); ayrıca bkz. Fatma Ürekli, *İstanbul’da 1894 Depreminin* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999).

48 *Bursa Gazetesi*, No. 90, 12 Rebiülevvel 1310 (4 Ekim 1892), 3.

49 *Bursa Gazetesi*, No. 90, 3.

Bursa şehri bünyesinde bina inşaatlarının kurallara uygun yapılması ve kalfaların sınava tabi tutulması konusuna vurgu yapan *Bursa Gazetesi* haberinde, “bir bina resmi tersim idemez olan ehliyetsiz ve fakat yalnız cüz’i ma’lûmât-ı ‘ameliye sahibi kalfaların menfaatleri uğrunda ekseriya mazarrat-ı ‘umumiye tevellüd idegelmekte olduğundan ba’demâ bi’l-ımtihân kalfalara İstanbulca şehâdetnâme virileceği ve bu husus için bir komisyon teşkil kılındığı”⁵⁰ bildirilmiştir. Gazete, Bursa kalfalarının da böyle bir imtihana mecbur tutulmaları gerektiği kanaatinde. Çünkü herkesin ve hatta şehre ziyaret için gelenlerin bile bildiği/şahit olduğu gibi, şehrin en büyük cad-deleri üzerinde üstü örtülmüş ve keresteleri çatılmış (yarım kalmış) binaların varlığı, kalfaların mülk sahibinin parasının idaresi ve yeterliliği oranında binaya girişmediklerine, yani “mevcud paraya göre bina tersim ve inşasına muktedir olmayanların” varlığına şahittir. “Metânetsiz ve münâsebetsiz pek çok binalar dahi kalfaların noksanına delalet itmektedir. Bunlar böyle bir imtihana mecbur tutulursa şehrimizde kullanışlı binalar artar bittabi şehrimiz de ziyet bulur.”⁵¹ Bununla birlikte taşrada bu dönemde yürütülmekte olan en basit bazı inşaat işlerinde bile sorunlar görülmekte, müteahhitlik yapan bir kalfanın kamuya yaptığı bir inşaatın “ağaç ve tahtadan ibaret” olduğu, keşif defterinin de fenn-i mimariye uygun olarak düzenlenmediği Bursa örneğinde tespit edilebilmektedir.⁵²

Ebniye kalfaları ve okul mezunu olmayan mimarların yapı inşası için ruhsat alabilmeleri amacıyla sınava tabi tutulmalarına yönelik uygulamanın, 1909 yılı itibarıyla artık gündem dışı kaldığı görülmektedir (G. 5). Şûrâ-yı Devlet’e havale edilen “Sanayi’-i nefise mektebinden me’zûn olmayan bilcümle mi’mârların imtihanlarının icrasına ve teferru’âtına dair”⁵³ yazışmalardan anlaşıldığına göre; “Sanayi’-i Nefise mektebinden me’zun mi’mârlar ile bir takım cehelenin mi’mâr nâmiyle icrâ-yı san’at itmeleri muvâfık-ı maslahat olamayacağından şehâdetnâmesiz mi’mârların imtihanları”⁵⁴ bu okulda oluşturulacak komisyonca yapılacaktır. Üç sınıfa ayrılacak mimarlardan bir kereye mahsus olmak üzere birinci sınıfa ayrılanlardan on, ikincilerden beş ve üçüncülerden iki altın harç alınarak kendilerine diploma verilecektir. Aynı şekilde “ebniye kalfalarının imtihanları merci’ince icra olunarak ehliyet ve iktidarları”⁵⁵ belirlenenlerden yapı inşa izni almayı hakedenlere, sanatlarını ve isimlerini içeren ruhsatları Sanayi Mektebine verilecektir. Bu izni alamayıp ruhsatsız olarak iş yapmaya çalışan kalfalar meslekten menedilecektir. Aynı şekilde “şehâdetnâme istihsaline muvafık olamayan mi’mârların icrâ-yı san’atdan men”⁵⁶ edilmeleri sağlanacaktır. Ancak bu durum toplumsal bir soruna yol açacak, sınavı veremeyen ve

50 *Bursa Gazetesi*, No. 90, 3.

51 *Bursa Gazetesi*, No. 90, 3.

52 Bilmiş, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bursa’da Mimarlık Ortamı”, 511.

53 BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT).2754/3.1.1, 12 M 1327 (3 Şubat 1909)

54 BOA.DH.MKT.2754.3.1.

55 BOA.DH.MKT.2754.3.1.

56 BOA.DH.MKT.2754.3.1.

Sonuç

Son dönem Osmanlı mimarlık örgütlenmesinde inşaat faaliyetlerinin yürütücüleri olan kalfa/mimarların nitelik sorunları, bizatihi kendi içlerinde büyük bir haksız rekabet/rahatsızlık durumu ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde neredeyse her önüne gelen kalfalık/mimarlık rolü üstlenmiş, bu şekilde yapı faaliyetlerine girişmiş, ayrıca kalitesiz ve ölçüsüz inşaat malzemelerinin de üretimi ve yaygınlaşmasının önüne geçilememiştir. Birbirleriyle bağlantılı farklı sorunlara zemin hazırlamaya başlayan bu mimarlık ortamı, ilkin 1875'te bir grup gayrimüslim neccar kalfasının şikâyetine konu olmuştur. Kalfaların liyakat/ehliyetlerini temele alan ve haksız rekabetin de önüne geçecek olan çözümler olarak, yapı faaliyetlerinde bulunan kişilere sınav yapılması ve neccar esnafı için lonca kurulması, gayrimüslim neccar kalfaların taleplerinin özetidir. Buna paralel olarak Şehremaneti'nin ebniye kalfaları için bir sınav komisyonu oluşturulması ve onların sınava tabi tutulması yönündeki çalışmaları ile belgesiz kalfalara bina yaptıranların şikâyetlerinin devletçe dikkate alınmayacağına ifade edilmesi, halkı ehliyetli ve güvenilir kalfalara yönlendirmeyi amaçlamıştır. Dönemin inşaat sektöründe yaşanan nitelikli eleman temini sorunları ise bu amaca ulaşılmasının önünde bir engel oluşturmuştur.

Ebniye kalfalarına sınavla belge verilmesi bir süre uygulansa da pratikte pek fazla karşılık bulamamıştır. Nitekim dönemin padişahı II. Abdülhamid, 1891 yılında tekrar sınav komisyonu kurulmasını ve sınavların yapılmasını istemişse de Şehremaneti bu emir doğrultusunda herhangi bir çalışma yapmamış ve iş sürüncemede bırakılmıştır. Taşranın o tarihlerdeki mimarlık ortamının da merkezden farklı olmadığı, Bursa'da da benzer sorunların yaşandığı ve bu durumun basın tarafından dikkatle takip edilip dile getirildiği görülmüştür. Son olarak, 1909 yılında Şûra-yı Devlet belgesiz mimar ve kalfalara sınavla ve derecelerine göre harç parası ödenmesi karşılığında ehliyetlerini gösterir bir diploma verilmesini tartışmış, belgesiz mimar ve kalfaların yapım işlerinden menedilmesinin aile geçimleri noktasında büyük bir toplumsal sorun yaratacağı sonucuna varılmıştır. Şûrâ-yı Devlet sonuçta sadece kendi istekleriyle Sanayi-i Nefise Mektebi'ne müracaat ederek mesleki yeterliliklerini ispat edenlerden bir miktar harç parası alınmasını kararlaştırmış ve söz konusu sınav uygulamasından vazgeçmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Akpolat, Mustafa S. "Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı", *Türkler Ansiklopedisi*. c. 15. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 350-359.
- Akyürek, Göksun. *Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Döneminde Mimarlık, Bilgi ve İktidar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- Batur, Afife. "Batılışma Döneminde Osmanlı Mimarlığı," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 4. cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1038-1067.
- Bilmiş, Hüseyin Gürsel. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı." Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2019.
- Bursa Gazetesi*. No. 90. 12 Rebiülevvel 1310 (4 Ekim 1892), 3.
- Can, Cengiz. "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları." Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 1992.
- Can, Selman. *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*. İstanbul: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2010.
- Can, Selman. "Sultan Abdülmecid Dönemi Mimarlık Örgütünün Yapısı ve İşleyişi." *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*, Ed. Kemal Kahraman ve İlonca Baytar. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ. Yayınları, 2015, 422-31.
- Cezar, Mustafa. *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1971.
- Düstur* 1. Tertib. 4. cilt (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1299), 553-560.
- Düstur* 1. Tertib. 6. cilt (Ankara: Devlet Matbaası, 1939), 1038-1053.
- Fındıklıgil Doğuoğlu, Meryem Müzeyyen. "19. Yüzyıl İstanbul'unda Alman Mimari Etkinliği." Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2002.
- Hamiyet*. Birinci sene, numro 11. 15 Eylül 1302 Pazartesi (27 Eylül 1886), 81-82.
- Kuran, Aptullah. "19.Yüzyıl Osmanlı Mimarisi", *Selçuklular'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Mimarlık*. Haz. Çiğdem Kafescioğlu, Lucienne Thys Şenocak ve Timur Kuran. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, 604-611.
- Kuzucu, Kemalettin. "1892 Yılında Yaşanan Bir İnşaat Faciası ve Devlet", *Osmanlı İstanbulu IV*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2016, 171-204.
- Küçükalioglu Özkılıç, Sema. "1894 Depreminin İstanbul Üzerindeki Etkileri (Deprem Sonrası İmar Faaliyetleri)." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.
- Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2016.
- Şemsettin Sami. *Kamus-u Türkî*. Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317, 1454.
- Sönmez, Neslihan. *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: YEM Yayınları, 1997.
- Şenyurt, Oya. "1800-1950 Yılları Arasında İstanbul'da Faaliyet Gösteren Rum Mimarlar." Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2002.
- Şenyurt, Oya. "Geç Osmanlı'da İnşaat Örgütlenmesi ve İnşaat Alanının Aktörleri: Gayrimüslimler". *Mimar Kemalettin ve Çağı: Mimarlık/Toplumsal Yaşam/Politika*. Ankara: TMMOB-VGM, 2007, 67-80.
- Şenyurt, Oya. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde 'Hâssa Başmimarları'." *TÜBAV Bilim Dergisi* 2/4 (2009): 489-503.

- Şenyurt, Oya. *Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2011.
- Turan, Şerafettin. “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları.” *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi* I (1963): 159-202.
- Ürekli, Fatma. *İstanbul’da 1894 Depremi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Yavuz, Mehmet. “19. Yüzyıl Sonu 20. Yüzyıl Başlarında İstanbul’da Alman Mimarların Yaptıkları Mimari Eserler.” Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2001.
- Yavuz, Mehmet. “Osmanlı’da Alman Mimarlar ve Eserleri”, *Türkler Ansiklopedisi*. c. 15. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 400-411.
- Yavuz, Mehmet. “Mimar August Jasmund Hakkında Bilmediklerimiz.” *Sanat Tarihi Dergisi* 8 (2004): 181-205.
- Yazıcı Metin, Nurcan. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi-Devlet Kapısı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2019.
- Yazıcı Metin, Nurcan. “Osmanlı’da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı.” Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2007.
- Yıldırım, Neşe. “İstanbul’da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarisi.” Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 1989.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Şura-yı Devlet (ŞD);
684/25.6.1. (Muhtemelen 1875 sonları).
684/25.5.1. 29 L 1292, (28 Kasım 1875).
ŞD.684/25.5.2. 29 L 1292, (28 Kasım 1875).
ŞD.684/25.4.1. 3 Za 1292, (1 Aralık 1875).
ŞD.684/25.3.1. 15 Za 1292, (13 Aralık 1875).
ŞD.684/25.1.1. 30 Za 1292, (28 Aralık 1875).
ŞD.684/25.1.2. 30 Za 1292, (28 Aralık 1875).
Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT);
2754/3.1.1. 12 M 1327, (3 Şubat 1909).